

Benczes Réka

Rhyme over Reason: Phonological Motivation in English

Akadémiai doktori értekezés tézisei

Budapest

2019.

Tartalomjegyzék

1. fejezet: A kitűzött kutatási feladat összefoglalása.....	3
1.1. Fonológiai motiváció.....	4
1.2. Hangalak és jelentés közötti motiváltság.....	4
1.3. Hangalak és hangalak közötti motiváltság.....	4
1.4. A kutatás célja.....	5
2. fejezet: Az elvégzett kutatás rövid leírása.....	6
2.1. Fonológiai motiváció a nyelvevolúcióban és a nyelvelsajátításban.....	6
2.2. Hangszimbolika.....	7
2.3. A hangutánzó szavak.....	10
2.4. Rím és alliteráció a szóösszevonásokban és az összetételekben.....	12
2.5. Rím és ismétlés az állandósult szókapcsolatokban.....	13
3. fejezet: Az új tudományos eredmények összefoglalása.....	14
4. fejezet: A doktori mű témaköréből készült saját publikációk jegyzéke.....	16
A tézisgyűjteményben felhasznált hivatkozások jegyzéke.....	17

1. fejezet

A kitűzött kutatási feladat összefoglalása

A kötet címe, *Rhyme Over Reason*, a „neither rhyme nor reason” angol idiomatikus kifejezésből származik, amelynek jelentése az *Oxford English Dictionary* szerint az észszerűség, a józan ész hiányára utal. Az angolban való elterjedését, konvencionalizálódását Shakespeare is jelentősen elősegítette: az *Abogy tetszik* c. színdarabban Orlando ezzel a kifejezéssel önti szavakba Rozalinda iránt érzett mérhetetlen szerelmét:

ROSALIND: But are you so much in love as your rhymes speak?

ORLANDO: Neither rhyme nor reason can express how much.¹

Orlando szerelme annyira mély, hogy nem lehet szavakba önteni – sem a poétika eszközeivel (ld. *rhyme*), sem észérvek útján (ld. *reason*). Ezt a különbségtételt a jakobsoni kommunikációs modellre lefordítva a nyelv „poétikai”, illetve „referenciális” funkciójaként lehet megragadni (Jakobson 1960). Míg az előbbi az üzenet formai tulajdonságaira fókuszál és expresszív, játékos nyelvhasználat jellemzi, addig az utóbbi az üzenet tartalmát helyezi előtérbe. A referenciális funkcióra támaszkodunk, amikor leírunk valamit vagy tényeket közlünk. Bár Jakobson (1960) hangsúlyozta, hogy egy üzenet egyszerre több funkciót is betölthet, a modernkori nyelvtudomány hajlamos az üzenet tartalmára helyezni a hangsúlyt, háttérbe szorítva annak formai, alaki tulajdonságait. Az elmúlt évtizedekben az a (hibás) szemlélet alakult ki, hogy az ún. referenciális funkció egyben a nyelv „alapfunkciója” is (ld. Waugh 1980), ami azzal járt, hogy számos meghatározó munkában a Jakobson által azonosított többi funkciót, mint pl. a poétikait, amely az üzenet formai, hangalaki szempontjaira fókuszál, a normálistól eltérőnek, sőt deviánsnak minősítették. Kutatások sora bizonyította azonban, hogy érzékenyek vagyunk a nyelv hangzására. A hangalak motiváló hatással bír a nyelv több szintjén (erről részletesen ld. Tolcsvai Nagy Gábor 2017), és befolyásolhatja döntéseinket, cselekedeteinket is. Mindennapos nyelvhasználatunkat áthatja a poétikai funkció (ld. Carter 1999), éppen ezért a referenciális funkcióval való szembenállása nem csak hogy megalapozatlan, de nem is nyújt valós képet a nyelv működéséről.

De mire is utal a „poétikai funkció” kifejezés? Alapvetően a hangalakra való fókuszáltságra utal, amely nyelvi szinten szójátékok, rímelő és/vagy alliteráló szóösszetételek vagy akár megakadásjelenségek formájában is manifesztálódhat (ld. pl. Cook 2000; Crystal 1998). Sőt, akkor is a poétikai funkció kerül előtérbe, amikor a „Tíz legszebb magyar szó” gyűjtésekbe rendre bekerül a *cipőfűző* – azért, mert „[h]a elvonatkoztatunk a jelentésétől, behunyjuk a szemünket, akkor úgy hangzik, mint a madáracsicsérgés”.² Norrick (1993: 131) szerint a nyelvi játék annyira alapvető eleme a mindennapi kommunikációnak, hogy „a társalgás inkább a performancia és a szórakozás felé irányul, mintsem az információ minél eredményesebben történő átadására”. Mindennapi nyelvhasználatunk tehát „játékos, metaforikus, a hangalakra és a nyelvi kódra fókuszált, nem önkényes, hanem jellegzetesen motivált” (Hall 2001: 81).

Több mint egy évszázaddal ezelőtt fektette le Ferdinand de Saussure (1915/1959) a nyelvi jel önkényességének doktrínáját – azt az elképzelést, miszerint a jelölő (a nyelvi jel hangalakja) és a jelölt (a nyelvi jel jelentése) közötti kapcsolat többnyire önkényes. Az angol *tree* szó hangalakjából [tri:] egy angolul nem beszélő nem tudja kikövetkeztetni a szó helyes jelentését („fa”). Bár a nyelvi jel önkényessége a kortárs nyelvtudomány konstans elemét képezte (és képezi mind a mai napig), az elmúlt évtizedekben egyre több olyan kutatás látott napvilágot, amely az önkényesség helyett a

¹ Rozalinda: De tényleg annyira szerelmes vagy, amint a verseid állítják?
Orlando: Azt se vers, se próza el nem mondja, hogy mennyire.
(Shakespeare: *Abogy tetszik*, III. felvonás, 2. szín, ford.: Nádasdy Ádám)

² Forrás: <https://www.hoxa.hu/legszebb-magyar-szavak-forum> (letöltve: 2019. július 08.).

motiváció központi szerepét hangsúlyozza a nyelvi struktúrák szerveződésében. Ennek legkiterjedtebb elméleti megalapozását a kognitív nyelvészet kínálja, amely szerint a „nyelvi kifejezések jelentései a világ emberi megismerési módjain alapulnak, ezért motiváltak” (Tolcsvai Nagy 2017: 53). A szavak hangzása iránti figyelmünk, érdeklődésünk – sőt, lelkesedésünk (ld. *cípőűző*) – arra enged következtetni, hogy a hangalak befolyással bírhat a nyelvhasználatra és így a jelentést is motiválhatja. A *Rhyme Over Reason* c. kötetem ezt a tézist tekinti a vizsgáldás kiindulópontjának.

1.1. Fonológiai motiváció

A nyelvi jel önkényességének doktrínájával szemben azt állítom a kötetben, hogy a hangalak befolyással bír a jelentésre. Ezt a jelenséget nevezem fonológiai motivációnak (*phonological motivation*). A kifejezéssel azonban számtalan probléma van – kezdve a „motiváció” fogalmával. A nyelvészetben a *motivációt* ugyanis többféle értelmezésben alkalmazták, az elemzés több szintjén, és jelentését gyakran magától értetődőnek tekintették (Radden és Panther 2004: 2–4). A jelen kötetben a motivációt annak kognitív nyelvészeti értelmezése alapján definiálom, miszerint „egy nyelvi egység akkor motivált, ha valamely jellemzőit valamilyen nyelvi forrás és nyelvtől független tényező alakítja” (Tolcsvai Nagy 2013: 198). Maga a *phonological motivation* kifejezés sem számít újszerűnek, bár a szakirodalomban más jelentéssel alkalmazzák: a fonológiában például a hasonulás kapcsán használatos (pl. Lass 1984). A *fonológiai motiváció* jelen értelmezése azokra a fonológiai feltételekre utal, amelyek nem önkényes kapcsolathoz vezetnek a) hangalak és jelentés; és b) hangalak és hangalak között (ezen kapcsolatok rövid jellemzése alább található).

1.2. Hangalak és jelentés közötti motiváltság

A jelölt, avagy maga a fogalom, amit a jel felidéz, motiválhatja a hangalakot (azaz a jelölőt) – ezt a fajta kapcsolatot nevezi a szakirodalom „ikonicitásnak” vagy „ikonikusságnak” (ld. pl. Radden és Panther 2004; Ladányi 2017). Legtipikusabb példái a hangutánzó szavak (pl. *kakukk*, *mian*), „amelyek az észlelt hangjelenséget nyelvileg egy, a hangjelenséget sematikus leképező hangsorral jelenítik meg” (Ladányi 2017: 524). Hangalak és jelentés közötti motivációs kapcsolat létrejöhet úgy is, hogy a hangalak motiválja a nyelvi jel tartalmát. Ezt a jelenséget illusztrálják az úgynevezett fonesztémák (Székely 2015), azaz a nyelv olyan szubmorfemikus hangkombinációi, amelyek valamely jelentéssel asszociálhatók. Az angolban az egyik legtöbbet kutatott fonesztéma a [sp], mivel az [sp]-kezdetű monoszillabikus szavak gyakran negatív konnotációval bírnak (pl. *spew* „kiokád”, *spit* „köp”, *spy* „kém”, *spank* „elfenekel”).

A hangalak és jelentés közötti motivációs folyamatok ekképpen való leírása azt a benyomást kelti, hogy a két folyamat megkülönböztetése egyértelmű. Ez azonban távolról sincs így, mert a hangalak és jelentés közötti motiváltság gyakran kétirányú, azaz egy véletlenszerű hasonlóságot természetes kapcsolatként kezdünk érezni és értelmezni, és amely kapcsolat további hangalak–jelentés párok kialakulásához vezethet. Összefoglalva: a hangalak és jelentés közötti fonológiai motiváció alatt olyan nem önkényes kapcsolatokra utalok, amelyek esetében a hangalak tükrözi vagy alakítja a jelentést. A kötetben bevezetett értelmezés előnye, hogy nem specifikálja a motivációs kapcsolat természetét, azaz a motivációs folyamat irányultságának kérdését nyitva hagyja, és biztosítja annak kétirányú megközelítését.

1.3. Hangalak és hangalak közötti motiváltság

A monográfiában a hangalak és hangalak közötti motiváltságot azokra a jelenségekre használom, amelyekben egy szó hangalakja befolyásolja egy másik szó hangalakját. Tipikus manifesztációi az alliteráló összetételek, mint például az angol *belly button* (szó szerint: pocak + gomb, azaz „köldök”). Egy korábbi munkám (ld. Benczes 2010: 222) megállapítása szerint az alliterációnak köszönhetően lett az összetétel előtagja *belly* és nem *tummy* (ami nem csak a *belly* szinonimája, de

stílusában hasonlóan informális). Ezzel szemben a *tummy trouble* („hasfájás”) nem **belly trouble* – valószínűleg szintén az alliteráló hangzás miatt.

A hangalak és hangalak közötti motiváció rímelő összetételek formájában is testet ölthet. Kiválóan tükrözi ezt a jelenséget a *snail mail* összetétel (szó szerint: csiga + posta, azaz „hagyományos, azaz postai úton kézbesített levél”), amely az email megjelenése után kezdett elterjedni. Valószínűsíthető, hogy az előtag kiválasztásánál szerepet játszhatott az alaptaggal való rím, hiszen más állatokra is jellemző a lassúság (pl. teknősbéka). Az összetétel szellemessége (és kreativitása) abban az ellentétben keresendő, amelyet az összetételi tagok közötti felszíni hasonlóság és a közöttük lévő egyértelmű fogalmi különbözőség kelt (ld. Benczes 2012).

1.4. A kutatás célja

Bár léteznek a szakirodalomban elszórtan olyan kutatások, amelyek a „fonológiai motiváció” valamely esetét vagy aspektusát elemzik, ám ezek többnyire a hangalak és jelentés közötti motiváltságra fókuszálnak (és azon belül is szinte kizárólag a hangutánzó szavakkal és a fonesztémákkal foglalkoznak). Nem létezik olyan átfogó munka, amely részletes képet nyújtana a fonológiai motiváció szerepéről az angol szóalkotásban. A kötet célja, hogy ezt az űrt betöltve rámutasson a hangalak motiváltságára, illetve motivációs szerepére a nyelvben, és bemutassa ezek manifestációját az angol szóalkotásban. Mindennapi nyelvhasználatunkat ugyanis áthatja a hangalaki motiváció, amely egyben jelentős befolyással is bír az üzenet tartalmára, azaz a jelentésre magára. Visszaulva a fejezet elején idézett Orlando szavaira: rím nélkül a próza mit sem ér.

Az elvégzett kutatás rövid leírása

2.1. Fonológiai motiváció a nyelvevolúcióban és a nyelvelsajátításban

Évszázadokon át az ún. arisztotelészi (vagy saussure-i) paradigma dominált a nyelvtudományban (Simone 1995: vii), amely a nyelvi jel önkényességét hangsúlyozta, és a motiváltságot marginális jelenséggént kezelte. Mindez azt is jelentette, hogy az ikonikusság³ is mellékes szerepet kapott, arra való hivatkozással, hogy csupán egy maréknyi elemet érint a szóképzésben (ráadásul ezek alapvetően hangutánzó szavak).⁴ Azonban egyre több olyan, a nyelvevolúciót és nyelvelsajátítást érintő kutatás látott napvilágot, amely az arisztotelészi szemlélettel szemben a platóni paradigmát helyezi előtérbe (azaz a nyelv tükrözi a valóságot – a két paradigmáról részletesen ld. Simone 1995). Noha a protonyelv első szótagjainak száma meglehetősen limitált lehetett,⁵ ez még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az ikonikusság – például a reduplikáció, mint a pluralitás, méret vagy intenzitás jele – komoly szerepet kaphatott a nyelvi lehetőségek kiterjesztésében. Palmer és mtsai. (2014) a „fonológiai hasonlóságot” említik (a fogalmi hasonlóság és a metonímia mellett), mint olyan jelenség, amely segíthetett megteremteni a szavak/kifejezések egyfajta laza hálózatát a protonyelvben. Perniss és Vigliocco (2014) az ikonicitást „alapvető adaptációnak” tekinti, amely elősegítette a beszédben az elvonatkoztatást – azaz annak a lehetőségét, hogy olyasmiről lehessen kommunikálni, ami nem volt közvetlenül jelen a beszélő környezetében (megindítva ezzel az elmozdulást a fizikai dolgokra történő utalástól a mentális reprezentációkra való utalás irányába).

Hangalak és jelentés közötti megfelelések a gyermeknyelvben is megtalálhatóak. Amikor 8 és 14 év közötti angol, illetve szuahéli anyanyelvű gyermekeket arra kértek, hogy a Köhler-féle formákat szavakkal párosítsák, a gyermekek a *takete* szót konzisztensen a szögletes formával asszociálták, míg az *uloomo* szót a gömbölyűvel (Davis 1961). A kutatók hasonló tendenciákat figyeltek meg két és fél éves gyermekeknél (Maurer és mtsai. 2006) – sőt, már négyhónapos csecsemőknél is (Ozturk és mtsai. 2013). A kutatások alapján két megállapítást lehet levonni: 1) a hangalak és jelentés közötti, nem önkényes megfelelések észlelése iránti képességünk nem a nyelvelsajátítással alakul ki, hanem olyan képességünk, amely akár megelőzi magát a nyelvtanulás folyamatát is; és 2) a hangalak és jelentés közötti, nem önkényes megfelelések potenciálisan univerzálisak lehetnek.

A fonológiai motiváció központi szerepet kap a nyelvelsajátításban is; rutinszerűen tűnik fel reduplikáció és hangutánzó szavak formájában a gyermekhez intézett beszédben. A rím, az alliteráció és a konzonancia elősegíti a gyermekek fonológiai tudatosságának kialakulását, vagyis a szavaknál kisebb, fonológiai egységek azonosítását, izolálását és manipulálását (Bentin 1992). Bryant és mtsai. (1990) kimutatták, hogy hároméves gyermekeknél a rímelő szavak, szótagok észlelésének képessége 5-6 éves korban korrelált az olvasási és betűzési képességekkel. Még a hagyományosan „beszédhibának” nevezett jelenségekről is kimutatható, hogy eredetük fonológiailag motivált (Fay és Cutler 1977). A tabu szavak jelentésváltozásai és asszimilációi szintén a hangalak és jelentés közötti motivált kapcsolatra engednek következtetni. Bilingvális thai beszélőknek például gondot okoz az olyan thai szavak kiejtése, mint *fuk* („tök”). Hasonlóképp, a nyelvi elkerülésnek köszönhetően kopott ki az amerikai angolból a *niggardly* („fukar”) – ld. Allan és Burridge (2006: 46).

³ A kötetben az ikonikusságot a fonológiai motiváció egy típusaként kezelem, és Dingemanse és mtsai. (2015: 604) nyomán „az alak és jelentés aspektusaira vonatkozó, hasonlóság-alapú megfelelésnek” tekintem.

⁴ Az ikonikusságnak még azokban a nyelvészeti munkákban is gyakran marginális szerep jut, amelyek különben kognitív nyelvészeti kertekben íródtak. Ld. pl. Ladányi (2017: 524): „A hangzó nyelvekben ikonikus jelek például a hangutánzó szavak... A magyarban ilyen például a *kukurikú*, *kakukk*, *miau*, *babota* szó. A hangzó nyelvekben a nem összetett jelek ikonikusságának viszonylag csekély szerepe van” (kiemelés tőlem).

⁵ MacNeilage és Davis (2000) négy olyan alapvető szótagot azonosított, amely általánosan megtalálható a modern nyelvekben és a gyermeknyelv korai fázisában. A szerzők ezeket a szótagokat a protonyelvből eredeztetik.

A kötet második fejezetében amellet érvelek, hogy ezek az eredmények az önkényesség fogalma felülvizsgálatának szükségességét vetik fel. A motiváció és az önkényesség egymás komplementerei, a nyelvi struktúrák és a nyelvhasználat azok dinamikus kölcsönhatásából alakul ki.

2.2. Hangszimbolika

Legáltalánosabb értelmezése szerint a hangszimbolika „hangalak és jelentés közötti közvetlen kapcsolat” (Hinton és mtsai. 1994: 1).⁶ Marchand (1959: 146) szerint a hangszimbolika ösztönös emberi képesség és univerzális jellegzetessége a nyelvnek. Ez utóbbi véleményen vannak Lahti és mtsai. (2014) is. De vajon milyen mértékű univerzalizmusról beszélhetünk? A válasz nem egyértelmű, ugyanis bizonyos hangszimbolikai jelenségek viszonylag szélesen reprezentáltak és sok nyelvben előfordulnak, míg más jelenségek nyelvspecifikusak. Az előbbi eset kiváló példája a kicsinyítő alak, amit az Ultan (1978) által vizsgált nyelvek 90 %-ában elől képzett magánhangzók szimbolizálnak. Hasonló eredményekről számolt be Ohala (1984): azok a szavak, amelyek a kicsiségre utalnak, a nyelvek nagy többségében magas akusztikus frekvenciájú magánhangzót és/vagy mássalhangzót tartalmaznak (pl. angol *teeny*, magyar *kicsi*, francia *petit*, görög *mikro*, spanyol *chico* stb.). Ezzel szemben a nagy méretre utaló szavakban gyakrabban fordulnak elő alacsony akusztikus frekvenciájú hangok (pl. angol *humongous*, magyar *nagy*, francia *grand*, görög *makro*, spanyol *gordo* stb.). A hangzás és jelentés (méret) közötti korrelációt Ohala a magánhangzók akusztikus frekvenciájával magyarázza, azaz a rövidebb/hosszabb hullámhosszok ikonikus kapcsolatban állnak a kicsiséggel/nagysággal.⁷

Hinton és mtsai. (1994: 9) három olyan hangszimbolikai stratégiát említene, amelyek univerzálisnak tekinthetők (azaz olyan stratégiák, amelyek a nyelvek többségében fellelhetők): 1) reduplikáció (bár mértéke nagyon eltérő lehet az egyes nyelvekben – a reduplikációról bővebben a következő alfejezetben lesz szó); 2) nem szokványos beszédhangok alkalmazása (megjegyzendő, hogy a hangtani változásoknak nincsen hatásuk egy adott nyelv hangszimbolikai lexikonjára, azaz olyan fonémák, amelyek már eltűntek a nyelvből továbbra is fellelhetők hangutánzó és/vagy hangfestő szavakban);⁸ és 3) bizonyos beszédhangok asszociációja szemantikai tartományokkal (pl. méret, világosság, sötétség, távolság stb.).⁹

Az univerzális tendenciák kialakulásáról többféle magyarázat is született: a nyelven kívüli tényezők (ez a lehetőség figyelhető meg pl. a hangutánzó szavak esetében, ahol a hangalakot a nyelven kívüli akusztikai percepció jellegzetességei befolyásolják), az emberi idegrendszer és kogníció sajátosságai, illetve az emberi interakciók univerzális tulajdonságai. Ez utóbbi legrészletesebb bemutatása Ohalától (1994) származik, aki a hangszimbolikát „etológiai” (326. old.) és innát jelenségeként definiálja, ami az állatok és az emberek kommunikációjában is megtalálható, és a nyelvnek nem egy kulturálisan adott tulajdonsága (331. old.).

A hangszimbolikán belül a kötet harmadik fejezetében részletesen foglalkozom a fonesztémákkal. Bár korábbi kutatások többnyire a mássalhangzókra helyezik a hangsúlyt, a magánhangzók is

⁶ Ez az értelmezés összecseng az ikonicitás szűkebben vett értelmezésével (ld. Bolinger és Sears 1981).

⁷ Fónagy (1999: 99) szerint a hangokhoz rendelt fogalmak ún. „fonetikai metaforák” útján alakulnak ki, amelyek nyelvtől függetlenek, de lexikai asszociációk útján nyelvspecifikussá is válhatnak (aminek következtében eltérések is adódhatnak nyelvek között).

⁸ Erről részletesen ld. Rhodes (1994) ún. „vad” alakjait („wild forms”), amelyek a lehető legpontosabban utánozzák környezetünk hangjait (pl. azok a hangok, amelyeket állatok adnak ki). Ezekből a „vad” hangsorokból alakulnak ki a „megszelídített” verziók a hangutánzó szavak, illetve a közelítő fonémák (vagy azok kombinációjának segítségével – pl. *kukurikú*).

⁹ A szemantikai tartományokról részletesen ld. Hinton és mtsai. (1994: 10).

hordozhatnak szimbolikus jelentést (Marchand 1959). A magánhangzó hosszúsága ikonikusan tükrözheti a hang hosszát, ami a NAGYOBB ALAK NAGYOBB TARTALOM (és a KISEBB ALAK KISEBB TARTALOM) fogalmi metaforákban manifesztálódik – ld. pl. *boot* ([hu:t] „huhog”), *toot* ([tu:t] „dudál”) vagy *boom* ([bu:m] „dörren”) (amelyek hosszabb hangaktivitást implikálnak), szemben a *ping* ([pɪŋ] „füttyül”) vagy *click* ([klɪk] „kattan”) szavakkal. Mindazonáltal az angolban előforduló magánhangzó fonesztémák tárgyalása általában kimerül az ablautváltakozáson alapuló ikerszavak vizsgálatában (ld. pl. *chit-chat* vagy *hip-hop*) – ezekről a fejezetben a későbbiekben esik majd szó.

A mássalhangzókat illetően két csoportot különítek el a monográfiában: a szó eleji fonesztémákat és a szóvégi fonesztémákat. Megjegyzendő, hogy az angol nyelvű szakirodalomban fellelhető fonesztémák listái komoly eltéréseket mutatnak, és semmilyen konszenzus nem létezik arra nézve, hogy milyen szegmenseknek kellene idetartozniuk. Az egyik legelső, fonesztémákról szóló munka, Bloomfield (1933), csupán négy szóeleji (*fl-*, *gl-*, *sn-* és *b-*) és két szóvégi fonesztémát azonosít, és még Bolinger (1950) tanulmánya is, ami az egyik legátfogóbb kutatás a témában, csak néhány fonesztémát említ (többek között *fl-*, *gl-*, *tw-* és *-ump*). Az eddigi legrészletesebb lista Marchandtól (1969) származik, aki 45 szóeleji és 71 szóvégi fonesztémát sorol fel. Ezzel a listával azonban az a probléma, hogy sok olyan fonesztéma is szerepel rajta, amelyhez egyetlen példa társul, vagy olyan szóban fordul elő a fonesztéma, amelynek jelentése homályos (vagy a szó már kihaltaknak tekinthető).

Nagy előrelépést jelentett a témában Hutchins (1998) pszicholingvisztikai munkája,¹⁰ amely 46 fonesztéma jogosultságát vizsgálta beszélők intuíciói alapján – Hutchins listáját korpusznyelvészeti vizsgálatok is részben alátámasztották (ld. Otis és Sagi 2008). Az alábbi táblázatok (1. és 2. táblázat) tehát nem képesek megjeleníteni az angolban előforduló *összes* fonesztémát, mert ilyen adatbázisok nem léteznek. A táblázatok az angolban előforduló *lehetséges* fonesztémákat sorolják fel Hutchins (1998) listája alapján, kiegészítve és kibővítve Marchand (1969) adataival (ahol ez lehetséges) – következésképpen ezek a táblázatok tekinthetők a jelenlegi szakirodalomban a lehető legteljesebb és legrészletesebb listáknak (amelyek ugyanakkor pszicholingvisztikai megalapozottsággal is bírnak). A középső oszlop címe („associated meaning”) arra utal, hogy ezek a „jelentések” nem rigidek, sőt, inkább csak közelítéseknek tekinthetők – amelyek természetesen erősen kontextusfüggők.

1. táblázat. Szóeleji fonesztémák az angolban (Hutchins 1998: 66–7 alapján).

Sound	Associated meaning	Examples
<i>bl-</i>	blow up, swell	<i>blow, blast, blaze, blurt</i>
	be round, swollen or globular in shape	<i>bloat, blob</i>
<i>cl-</i>	two things coming together or separating often producing a noise	<i>clang, clap</i>
<i>cr-</i>	jarring, harsh, grating or unpleasant noise	<i>creak, croak, cry</i>
<i>dr-</i>	pulling down or restraining or having a languid, listless quality	<i>drag, drowse, drug</i>
<i>fl-</i>	extended, continuous, rapidly repeated or rhythmic motion	<i>flit, flutter</i>
	characteristic motion of liquids or gasses	<i>flow, fly</i>
<i>gl-</i>	connected to light and vision	<i>glare, glance, glare, glimpse, glower</i>
	something visually salient	<i>glass, gleam, glow, glitter</i>
<i>gr-</i>	deep-toned, complaining or menacing noise	<i>growl, gruntle, gruff, grumble, grunt</i>
<i>sc/ sk-</i>	pertaining to the surface, edges or thinness	<i>scalp, skin</i>
	superficial, not deep	<i>skim</i>
<i>scr/ kr-</i>	unpleasant sounds or irregular movement	<i>scream, screech, screw</i>
<i>sl-</i>	falling or sliding movement	<i>slide, slither, slip, slouch, slump, slalom</i>

¹⁰ A fonesztémák pszicholingvisztikai kutatásáról ld. még Abelin (1999) és Bergen (2004).

Sound	Associated meaning	Examples
	physical or verbal attack	<i>slap, slash, slaughter, slander, slit, slay</i>
	slimy, slushy matter	<i>slime, slop, slobber, slush, sludge</i>
<i>sm-</i>	belittling, insulting or pejorative term	<i>smear, sirk, smug</i>
<i>sn-</i>	sound and movement in connection with the mouth or nose	<i>snout, sniff, snore, snort, snivel, sneeze, sneer, snuff, snarl, snicker, snigger</i>
	snobbishness, inquisitiveness	<i>snob, snoop</i>
<i>sp-</i>	jet movement	<i>spew, spit, spout, spurt, spatter</i>
<i>spl-</i>	diverge or spread out from a point	<i>splay, splint, split</i>
<i>spr-</i>	radiate out from a point or to be elongated	<i>sprawl, spray, spread</i>
<i>squ-</i>	something soft, spongy, squishy or compressed	<i>squash</i>
	constrict, compress or squeeze something	<i>squish, squeeze, squint</i>
<i>st-</i>	something firm, upright, regular or powerful	<i>stab, stand, stiff</i>
<i>str-</i>	use of muscles or forceful action in a line	<i>stretch, straddle, stray</i>
	something linear	<i>straight</i>
<i>sw-</i>	oscillate or move rhythmically to and fro	<i>sweep, swing, sway, swat, swish, swoosh, swerve</i>
<i>tr-</i>	a path or to walk in a line	<i>trail, tramp, trudge</i>
<i>tw-</i>	small, twisting movements	<i>twitch, twist, twirl, tweak, twiddle</i>
<i>wr-</i>	twist, turn	<i>wrest, wring, writhe</i>
<i>sp_t</i>	rush of liquid	<i>spat, spout, spurt</i>
<i>str_p</i>	line having breadth	<i>strap, strip, stripe</i>

2. táblázat. Szóvégi fonesztémák az angolban (Hutchins 1998: 68–70 alapján).

Sound	Associated meaning	Examples
<i>-ack</i>	collision creating noise or action with abrupt end	<i>smack, thwack, whack</i>
<i>-am</i>	restrain something or force something into a confined space	<i>cram, jam, ram</i>
<i>-amp</i>	restrain or force to fit in a space	<i>champ, clamp, tamp</i>
<i>-ap</i>	bounded thing, action or event	<i>rap, snap, tap</i>
	something with a definite or salient end	
<i>-ash</i>	reckless, violent or destructive action or collision	<i>crash, slash, smash</i>
<i>-asp</i>	harsh or grating noise	<i>gasp, rasp</i>
<i>-awl</i>	something slow, dragged out or stretched out	<i>crawl, drawl, sprawl</i>
<i>-ick</i>	something sudden, abrupt or sharp	<i>flick, kick, prick</i>
<i>-inge</i>	sudden, sharp spasm or contracting motion	<i>cringe, twinge</i>
<i>-ip</i>	brisk, quick movement	<i>blip, skip, zip</i>
<i>-irl/ url</i>	something twisted, knotted or intertwined	<i>curl, swirl, twirl</i>
<i>-isp</i>	swift, fleeting or bounded movement or action	<i>crisp, wisp</i>
<i>-[V]ng</i>	sharp, quick movement producing an oscillating sound	<i>bang, clang, ring</i>
<i>-[V]nk</i>	sharp, quick movement accompanied by a ringing sound	<i>clank, thunk, yank</i>
<i>-oil</i>	pertaining to liquids or to cooking	<i>boil, oil, roil</i>
<i>-olt</i>	powerful, high energy source in motion, often sudden or angular	<i>bolt, jolt, volt</i>
<i>-oop</i>	curved, concave or hollow space or thing	<i>loop, hop</i>
	smooth, swooshing motion tracing such a path	<i>swoop</i>
<i>-ouch</i>	something careless, slovenly or low	<i>crouch, slouch, couch [potato]</i>
<i>-owl</i>	sinister thing, action or event	<i>growl, prowl, scowl</i>
<i>-[V]sk</i>	brief or fleeting movement or action	<i>brisk, brusque, whisk</i>
<i>-ump</i>	something heavy, dense, low or compact	<i>bump, clump, dump, lump, stump</i>
<i>-ust</i>	growth or formation on a surface or projecting from a surface	<i>crust, dust, rust</i>

Sound	Associated meaning	Examples
/m/, /n/, /ŋ/ (in middle or end of words)	vibrating, continuous sounds	<i>thunder, groan, chime, clang</i>
/ʃ/ (in final position after short vowel)	rushing air, gushing water	<i>dash, flash, squish, swish</i>
-ag	slow, tiring, tedious action	<i>drag, fag, flag, lag, sag</i>
-ug	pulling movement	<i>tug, lug, chug</i>
-umble	indistinct humming or rumbling noise	<i>mumble, rumble, grumble</i>
-uff	outburst of air or smoke	<i>puff, buff, snuff, chuff</i>

A szakirodalom a fonesztémák kialakulását illetően sincsen konszenzusos véleményen, de összességében kijelenthető, hogy a szemantikai rokonságra visszavezethető remotiváció nagy szerepet játszik a sokszor véletlenszerűnek ható imitáció (azaz maga a hangkombináció) és annak jelentése közötti megszilárdulásban.

Szintén vitás kérdésnek számít az angol morfológiában a fonesztémák státusza, azaz: – lehet-e a jelenséget egyáltalán a morfológián belül tárgyalni, vagy a fonesztémák a morfológián kívül esnek? A kötetben Kwon és Round (2015) alapján az előbbi álláspontot képviselem, azaz a fonesztémákat az angol morfológia egységeinek tekintem, a morfémák és a fonesztémák közötti distinkciót továbbra is fenntartva. A fonesztémák definícióját a prototípus-alapú megközelítés alapján centrális tulajdonságok révén lehet megadni, amelyek a következők (ibid., 11. old.): hang és jelentés közötti hangszimbolikai kapcsolat; gyakori előfordulás a szótövekben; valamint transzparens, duális felépítés. A fonesztémák további jellegzetessége az ún. maradvány („residue”), azaz az a része a lexikai egységnek, ami nem hangszimbolikus (pl. a *slack* esetében az -*ack*). Kwon és Round szerint a maradvány különbözteti meg leginkább a fonesztémát a morfémától (bár maradványszerű egységnek tekinthetők az angol morfológiában *cranberry word*-ként számon tartott elemek). Kiemelendő, hogy nem minden fonesztéma rendelkezik ezekkel a tulajdonságokkal, hanem csak a kategória tipikus, centrális elemei. Vagyis, hasonlóan a nyelv más kategóriáihoz, a fonesztémáknál is fokozatosság figyelhető meg: egyes fonesztémák tipikusabbnak számítanak másokhoz képest. Mindez azzal jár, hogy a morfémák és fonesztémák közötti határvonal elmosódottnak tekinthető – bizonyos fonesztémák morfémaszerűbbek lesznek a többihez képest.

2.3. A hangutánzó szavak

Mi számít az angolban hangutánzó szónak és mekkora hányadát képezi a szókészletnek? A kérdés megválaszolása nem könnyű: egyrészt nem született még egyértelmű és általánosan elfogadott definíciója a hangutánzó szavaknak,¹¹ másrészt nem létezik teljeskörű gyűjtés sem (ez utóbbi az előbbiből következik). Kiindulási pontként a kötet negyedik fejezetében az *Oxford English Dictionary (OED)* gyűjteményét vettem alapul, amely a címszavak etimológiája alatt külön jelöli azokat az elemeket, amelyek hangutánzáson alapulnak (az *OED*-n alapuló hangutánzó szavak a kötet függelékében találhatók). 2017 júliusában az *OED* 1022 db. szót listázott „imitative”, „echoic” vagy „onomatopoeic” eredetűként – azaz olyan szóként, amely valamilyen hangutánzáson alapul.¹² Az *OED* listája rávilágít a szubjektivitás problémájára – nehéz egyértelműen eldönteni, hogy mi számít valóban hangutánzó szónak (hasonló véleményt fogalmaz meg Campbell 2005: 272) –, ezzel a szótárszerkesztők is tisztában voltak. A *gig* szónál például a következő megjegyzést olvashatjuk: „Perhaps onomatopoeic; the identity of the word in

¹¹ Az értelmezési lehetőségek széles spektrumát jól példázza Hughes (2000), aki a fonesztémák vonatkozásában használja az *onomatopoeia* kifejezést.

¹² Az *OED* nem tesz egyértelmű különbséget a jelzők között – a kötetben mindhárom címkét „hangutánzóként” azonosítottam.

all senses is very doubtful”. Több címszónál az etimológia vagy kérdőjellel szerepel (ld. a *blumbering* esetében. „? Onomatopoeic”), vagy csak nagyon feltételesen van megadva (ld. pl. a nyelvből már kikopott *chymmer* esetében: „Apparently onomatopoeic [unless an error]”).

Az *OED* listája alapján több következtetés is levonható: 1) az angolban előforduló hangutánzó szavak (illetve szószerű elemek) valamilyen hangra *emlékeztetnek*; 2) a lexikalizáció különböző fokain állnak; 3) többféle alakjuk is lehetséges; és 4) nem követik feltétlenül az angol szóalkotási mintákat. Lefedik a korporális és imitativ hangszimbolikát, sőt, még a konvencionális hangszimbolikát is (a kategóriákról részletesen ld. Hinton és mtsai. 1994, ill. a kötet 3. fejezete), ami azt feltételezi, hogy sokkal több hangutánzáson alapuló szó fordul elő az angolban, mint ami az *OED*-ben ténylegesen szerepel.

A (hang)utánzás mértékét illetően Rhodes (1994: 279) egy skála felállítását javasolja, amelynek „vad”, illetve már „megszelídített” végpontjai között helyezhetők el a hangutánzó szavak. A skála „vad” végpontján azok a hangsorok találhatók, amelyek olyan hangokat utánoznak, amelyek nem embertől származnak (hanem pl. állattól, tárgytól, természeti jelenségtől stb.), míg a megszelídített végponthoz azok a hangsorok esnek közelebb, amelyek esetében a hang valamennyire egybeesik a nyelvben létező fonémával (vagy annak kombinációjával). Így a rajzsorozatokban gyakorta előforduló *phzzz*, *hmmm* vagy *bzzz* elemek vad típusúak, míg a hasonlóan hangzó *fizz*, *hum* és *buzz* a megszelídített tartományba esnek.

A hangutánzó szavakat azonban – még akkor is, ha vadak – nem lehet teljesen véletlenszerűen létrehozni, kialakulásukat befolyásolja annak a nyelvnek a struktúrája, amelyhez tartoznak (ez magyarázza azt, hogy miért különbözőek a nyelvekben az „azonos” hangra utaló szavak, ld. *suttog*, *whisper* (angol), *flüstern* (német), *chuchoter* (francia)). Bár mindegyik szó tartalmaz szibilánst, a többi hangot illetően különbözőek, mert bizonyos hangkombinációk nyelvspecifikusak. A hangutánzó szavak tehát *konvención* alapulnak, aminek szerepét az általános közvélekedés hajlamos alábecsülni (szemben a vélt „természetes kapcsolattal”).

A „természetesség” hangsúlyozása a hangutánzó szavak esetében azzal magyarázható, hogy megszoktuk a saját nyelvünket és ezért nem is rendelkezünk róla objektív véleménnyel (Bredin 1996: 559). Hangutánzó szavaknál a beszélők „aktualizálják” a hang bizonyos elemeit, aminek következtében az eredeti hangot imitáló hangutánzó szót szinte lehetetlen nem megfelelőnek érezni (Adams 1973: 145). Következésképpen a *crack*, *growl* vagy *roar* szavakat kifejezetten expresszívnek érezheti a beszélő, noha közelebből megvizsgálva alig hasonlítanak arra a hangra, amelyet utánoznak. Hajlamosak vagyunk „hallani” azt a hangot, amit a hangutánzó szó kifejez, ami a nyelv és a valóság konceptualizációja közötti reciprokális kapcsolatra utal (Hrushovski 1980: 46).

Mindez a hangutánzó szavak egy újabb lényeges aspektusát emeli ki. Amint összekapcsolunk egy szót egy hanggal, azonnal adódik, hogy azt hangutánzó szónak értelmezzük. A hangutánzó szó ekképpen önbeteljesítő jóslattá válik. A szó jelentése miatt „halljuk” az asszociált hangot, felkínálva annak a lehetőségét, hogy olyan hangokat interpretáljunk, amelyeket egyébként nem tudnánk (vagy nem is lenne rá készítésünk). A hangok önmagukban nem hordoznak jelentést; csak akkor kerül hangutánzó jellegük előtérbe, amikor jelentéssel párosulnak. Bármely, hanggal asszociált szó hangutánzónak tűnhet, akkor is, ha a jelentés eredetileg nem alapult ilyen (vélt) hasonlóságon. Nyelvünket áthatja a jelentés és hangalak egymáshoz való igazítása: a hasonlóság, vagy akár valamely periférikus tulajdonság is elegendő lehet arra, hogy kapcsolatot teremtsünk közöttük.

2.4. Rím és alliteráció a szóösszevonásokban és az összetételekben

A kötet ötödik fejezetében részletesen bemutatom a fonetikai átfedés („phonetic overlap”), az alliteráció és a rím szerepét az angol szóösszevonások és szóösszetételek kialakulásában. A forrásszavak közötti fonológiai hasonlóság – azaz fonetikai átfedés – a szóösszevonások létrejöttének egyik legfőbb tényezője (Kemmer 2003). Az ily módon létrejött főbb szóösszevonási típusokat foglalja össze a 3. táblázat.

3. táblázat. Az angolban előforduló szóösszevonási típusok, a forrásszavak fonológiai hasonlósága alapján (forrás: Fandrych 2008: 115).

Type of blend	Example
initial + final splinter with overlap	<i>affluenza</i> (AFFluence + inFLUENZA)
two initial splinters with overlap	<i>modem</i> (MODulator + DEModulator)
two final splinters with overlap	<i>Kongfrontation</i> (King KONG + conFRONTATION)
overlap of full words (“telescope blend”)	<i>thinspirations</i> (THIN + INSPIRATIONS)
initial splinter & full word with overlap	<i>Coca-Colonization</i> (COCA COLA + COLONIZATION)
final splinter & full word with overlap	<i>netiquette</i> (InterNET + ETIQUETTE)
full word & final splinter with overlap	<i>adultescent</i> (ADULT + adoLESCENT)
insertion of one word into the other, with overlap	<i>Clinterngate</i> (CLINTon + INTERN + [Water]GATE)

A folyamatosan növekvő információ-dömping következtében egyre szellemesebb, játékosabb és kreatívabb kifejezésekre van szükség ahhoz, hogy felkeltsük az olvasó/hallgató figyelmét. A figyelemfelkeltés egyik leghatékonyabb eszköze a rímen és alliteráción alapuló (gyakran gazdag metaforikus és metonimikus képi világgal párosuló) szóösszetételek. Nem ritka, hogy az újonnan képzett kifejezésben nagyobb hangsúlyt kapnak a fonológiai aspektusok, mint a szemantikai tényezők (azaz az összetételi tagok minél adekvátabb kiválasztása és az információ minél pontosabb közvetítése).

A kötetben a fonológiai motiváción alapuló szóösszetételek két fő típusát különböztetem meg: az alliteráción, illetve a rímen alapuló összetételeket. Annak ellenére, hogy a reduplikáción alapuló szóösszetételek már évszázadok óta az angol szókészlet állandó részét képezik, mégis kiszorultak a morfológiai elemzés fősodrából, két (szöges ellentétben álló) okból kifolyólag: a szakirodalom szerint vagy túl reguláris jelenségről van szó (azaz az összetétel tagjainak egyszerű másolásáról) és így nem jelentenek tudományos kihívást; vagy, éppen ellenkezőleg, túl irreguláris jelenségről beszélhetünk, és az ilyen jellegű szóalkotási formák a játékos/expresszív nyelvhasználat részének tekintendők (aminek következtében a reduplikáción alapuló összetételek újfent kiesnek a komoly tudományos vizsgálódás látóteréből).

A reduplikáción alapuló angol szóösszetételek részletes bemutatása során könyvemben azt állítom, hogy egyik fenti megállapítás sem helytálló. Először is, a reduplikáción alapuló összetételek nem csupán másoláson alapulnak. A beszélők az ilyen típusú összetételeket abból az intencióból hozzák létre, hogy olyan jelentést kommunikáljanak általuk, ami kizárólag a rímelő mintázathoz köthető. Ezeket a mintázatokat az intimitás, a kontraszt, a megvetés, és az intenzifikáció szemantikai tartományaihoz kötöttem. Másodszor, a reduplikáción alapuló szóösszetételek egyáltalán nem korlátozódnak a játékos nyelvhasználatra – a kötetben is elemzett *hobson-jobson* kiválóan illusztrálja, miként képes a hangalakra való fókuszáltság (a részleges reduplikációnak köszönhetően) becsmérő jelentéssel felruházni az összetételt.

A szemantikai aspektus mellett a rímen és alliteráción alapuló, ún. „kreatív” (azaz metaforán és/vagy metonímián alapuló – ld. Benczes 2014) angol szóösszetételeknél megjelennek a pragmatikai tényezők is. A kreatív összetételek gazdag metaforikus és metonimikus képi világa már önmagában figyelemfelkeltő, ezt egészíti ki az alliteráció és a rím – amely még inkább a

kifejezésre irányítja a figyelmet. Az alliteráció és a rím használata a szóképzésben élvezetet nyújt a beszélő számára, de megkívánja a befogadó „aktív részvételét” is, aki méltányolja, értékeli a nyelvi leleményességet. Ebben az értelemben az alliteráló és rímelő kreatív összetételek elősegít(het)ik a beszédpartnerek közötti összetartozás, kötődés kialakulását.

2.5. Rím és ismétlés az állandósult szókapcsolatokban

A kötet hatodik fejezetében azt vizsgálom, hogy mekkora szerepet játszik a fonológiai motiváció, specifikusan a hangalak és hangalak közötti motiváltság rím és alliteráció formájában az állandósult szókapcsolatok kialakulásában. Részletesen foglalkozom a binominális szerkezetekkel (pl. *done and dusted, now or never, spick and span*, stb.), az idiomatikus kifejezésekkel (pl. *a dime a dozen, add insult to injury, it takes two to tango*, stb.), a közmondásokkal (pl. *An apple a day keeps the doctor away, Birds of a feather flock together*, stb.), valamint a szlogenekkel és promóciós üzenetekkel. Az angol binominális szerkezetek több mint negyede alliterál, illetve struktúrájukban különféle metrikus szempontok érvényesülése figyelhető meg (pl. a binominális szerkezetek esetében a rövidebb szó kerül a kifejezés elejére, illetve ritka a főhangsúlyos utolsó szótag). Lindstromberg és Boers (2008) rámutatott, hogy az alliteráció és a rím az angol idiómák (pl. *dead as a doornail*) és szókapcsolatok (*life-long learning*) ötödét érinti. A rím továbbá gyakori jelenség a közmondásokban is (pl. *Caution and measure will bring you treasure*).

Az alliteráció és a rím tehát az idiomatikus kifejezések, közmondások, szlogenek egyik jellegzetességének tekinthető. A kötetben kifejtem, hogy fonológiai motiváció jelenléte több okra is visszavezethető:

- 1) Mind az alliteráció, mind a rím hatékony eszköz egy adott kifejezés nyomatékosításában és előtérbe helyezésében.
- 2) Az alliteráció és a rím elősegíti az új kifejezés helyes megfejtését azáltal, hogy előhívja a forrásszót az emlékezetünkben. Ez a felvetés összhangban áll Gries (2011: 507) következtetésével, aki a szószerkezetekben előforduló alliterációt vizsgálva azt állította, hogy a fonológiai hasonlóság megkönnyíti a szerkezet jelentésének feldolgozását.
- 3) Az alliteráció és a rím jótékonyan hat a memóriára, azaz kevésbé megterhelő az alliteráló és/vagy rímelő szókapcsolatot megjegyezni.
- 4) A fonológiai motiváció gördülékenyebbé teszi a szókapcsolatokat, feldolgozásuk ezáltal gyorsabb (nem véletlen, hogy a rím fokozhatja egy közmondás vélt igazságtartalmát). Az alliteráció és a rím hosszútávon elősegíti egy új kifejezés elfogadását, konvencionalizálódását.
- 5) Az alliteráció és a rím játékos, informális jelleget ad, ami gyakran szinkronban áll a szókapcsolatok jelentésének informalitásával is (ld. pl. *snail mail*). Azt mondhatjuk tehát, hogy az alliteráció és a rím a jelentés informalitására utal.

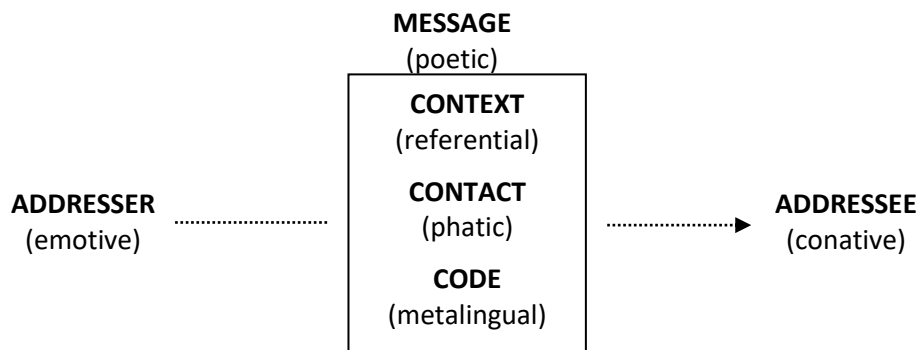
Az alliteráló és rímelő szókapcsolatok használata ugyanakkor élvezetet nyújt, és ezt a szempontot nem szabad alábecsülni. A szavakkal való játék, az alliteráló és/vagy rímelő szókapcsolatok használata ugyanis visszanyúl egészen az orális kultúráig, ahol „minden kifejezés és gondolat valamilyen mértékben formulaszerű” (Ong 1982/2002: 35) – a rögzült kifejezések tehát a gondolkodás alkotóelemeinek tekinthetők. Az orális kultúrákban a formulaszerű nyelvhasználat azért volt adekvát, mert könnyen visszafejthető. Ahogyan arra Ong (ibid.) rámutat, „az orális kultúrákban elterjedt erős sablonosság és a kommunálisan rögzített formulák ... meghatározzák, hogy milyen gondolkodás lehetséges, és hogy miként szerveződik intellektuális szinten a tapasztalat. Az orális kultúrában a tapasztalat mnemonikusan értelmeződik”. Bár a mai világban már nem az orális kultúra a mérvadó, az alliteráció és a rím mit sem veszített szerepéből, hatással van döntéseinkre, preferenciáinkra.

3. fejezet

Az új tudományos eredmények összefoglalása

Az elmúlt évtizedekben többféle kifejezés jelent meg a fonológiai motiváció jelenségére, többek között „magnetic attraction”, „resonance”, „association” vagy „similarity”. A sokféle kifejezésben az a közös, hogy szakítanak a nyelvi önkényesség doktrínájával. Ahogyan arra a kötet fejezeteiben rávilágítottam, a hangalak és jelentés, illetve a hangalak és hangalak közötti nem önkényes kapcsolatok áthatják a nyelvet. Mindez azt vonja maga után, hogy a nyelv hagyományos megközelítése, mint önkényes jelek és szabályok összessége, nem ad valós képet arról, hogy milyen is valójában a nyelv. A kötetben azt az álláspontot képviselem, hogy a nyelv eredendően motivált és annak „társadalmi, kulturális és esztétikai kontextusaiban” gyökerezik (Sherzer 2002: 15).

A jakobsoni referenciális funkció túlhangsúlyozása a kortárs nyelvelméletben azzal járt, hogy a többi funkciót „deviánsnak” vagy „szokatlanak” tekintették (Waugh 1980: 58). Ezzel szemben a kötetben azt állítom, hogy az ún. poétikai funkció egyáltalán nem deviáns vagy szokatlan, és távolról sem csak a költői nyelv sajátossága, hanem a mindennapi nyelvhasználat része. Ebből adódóan a jakobsoni nyelvi funkciók modelljét módosítani szükséges – ezt az alternatív modellt az 1. ábra szemlélteti. Eszerint a poétikai funkció, amely a közleményre irányul, áll a kommunikációs folyamat középpontjában. Nem csupán a hat nyelvi funkció egyike, hanem magában foglalja a referenciális, a fatikus és a metanyelvi funkciókat is. Mindez azt is jelenti, hogy módosítani szükséges a poétikai funkció eredeti, jakobsoni jelentését is (miszerint a poétikai funkció nem képes önmagán túlmutatni). A poétikai funkció ettől sokkal több: maga a közlemény jelentést hordoz és befolyással bír arra, hogy miként gondolkodunk a nyelvről, hogyan sajátítjuk el és miként használjuk.

1. ábra. A jakobsoni kommunikációs modell alternatív megközelítése.

A fonológiai motiváció központi szerepének kihangsúlyozása változtatásokat indokol az általános nyelvelméletben is. Ennek megfelelően alapos indokkal ajánlható, hogy a morfológiai kutatások kiterjenek azokra a jelenségekre is, amelyek nem szükségszerűen produktívak és szabályalapúak, és amelyek nem illeszkednek szigorú morfológiai definíciókba vagy kategóriákba. A kötetben Schmid (2011) alapján a morfológia (és a morféma, mint kategória) prototípus-alapú megközelítését javaslom, ami kiterjeszthető olyan szavakra is, amelyeknek alkotóelemei a forma és jelentés közötti kapcsolat kevésbé egyértelmű manifesztációi – ezek közé sorolhatók a hangszimbólumok és hangfestésen alapuló szavak, a hangutánzó szavak, a szóösszevonások, a rímelő összetételek vagy az ablautváltozásokon alapuló ikerszavak.

Kulturális antropológiai kutatások már utaltak a fonológiai motiváció prominenciájára a nyelvben. A poétikai funkció jelentőségének mértéke természetesen nyelvről nyelvre változhat, ezt a

változatosságot tekintik egyes kutatók a nyelvi relativitás egyik fő területének (Lucy 1996: 55). A költői/játékos nyelvhasználat kulturális szokássá, gyakorlattá válhat (Sherzer 1987; Aczél 2011).

Így tehát a hangalakra való fókuszáltság, a nyelvi játékoság formájában, pragmatikai következményekkel is jár. A nyelvi struktúra és a nyelvhasználat ugyanis „kreatív, adaptív és emergens” (Sherzer 2002: 71). A nyelvtan és a szociolingvisztikai kontextus teremti meg azokat a lehetőségeket, amelyek végül a diskurzus által aktualizálódnak. Ez a diskurzus azonban „kifejezetten játékos és verbálisan művészi” (ibid.). Ez a felvetés visszavezet ahhoz a tézishez, hogy a nyelvtudomány miképpen tekint a nyelvre. A fonológiai motiváció – legyen szó fonesztémákról, hangutánzó szavakról, alliteráló szóösszetételekről vagy rímelő közmondásokról – a megnyilvánulások interakcionális aspektusát emeli ki, egyértelműen demonstrálva a *langue* és a *parole*, illetve a kompetencia és performancia szétválaszthatatlanságát.

Érzékenyek vagyunk a nyelv hangzására, és ennek az érzékenységnek köszönhetően jelentést keresünk a szavak hangzásában. A fonesztémák, a hangutánzó szavak vagy a rímelő szóösszetételek mind jelentést hordoznak csupán a hangzásuk által, azért, mert a hangalakhoz – asszociáció útján – jelentést párosítunk. Ezek az asszociációk a nyelvi tudás részévé válnak, és ekképpen a nyelvi leírás részét kell, hogy képezzék.

A kötetben arra tettem kísérletet, hogy részletesen körüljárjam a fonológiai motiváció hatását és szerepét az angol szóképzésben, specifikusan az angol szóalkotásban. A kutatás olyan jelenségekre is részletesen kitért, amelyeket a szakirodalom csupán periférikusan érintett és/vagy nem termékeny sémaként kezelt – ezáltal a jelenlegi kötet az eddigi legátfogóbb munkának tekinthető a témában.

4. fejezet

A doktori mű témaköréből készült saját publikációk jegyzéke

- Benczes, Réka. 2019. The name of the game: Rhyme and alliteration in multi-word expressions. *Argumentum* 15: 133–44.
- Szabó, Lilla & Réka Benczes. 2019. Mind your rhyme: Insult and derogation in English rhyming compounds. In: Agnieszka Uberman (szerk.), *Text-Sentence-Word: Studies in English Linguistics III*. Rzeszów: University of Rzeszów, 92–108.
- Benczes, Réka & Erzsébet Tóth-Czifra. 2015. Language play and linguistic interference: Current trends in Hungarian word-formation. *Hungarian Cultural Studies: E-Journal of the American Hungarian Educators Association* 8.
<http://ahea.pitt.edu/ojs/index.php/ahea/article/view/212>
- Benczes, Réka. 2014. Is it just language play? Alliteration and rhyme in novel compound formation. In: Péter Szigetvári (szerk.), *VLLxx: Papers in Linguistics Presented to László Varga on His 70th Birthday*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 95–112.
- Benczes, Réka. 2014. Repetitions which are not repetitions: The non-redundant nature of tautological compounds. *English Language and Linguistics* 18 (3): 431–47.
- Benczes, Réka. 2014. Nyelvi kreativitás és motivációs tényezők a metaforikus és metonimikus összetételekben. In: Havas Ferenc, Horváth Katalin, Kugler Nóra és Vladár Zsuzsa (szerk.), *Nyelvek a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 31–9.
- Benczes, Réka. 2014. What can we learn about the mental lexicon from non-prototypical cases of compounding? *Argumentum* 10: 205–20.
- Benczes, Réka. 2013. The role of alliteration and rhyme in novel metaphorical and metonymical compounds. *Metaphor and Symbol* 28 (3): 167–84.
- Benczes, Réka. 2013. On the non-viability of the endocentric–exocentric distinction: Evidence from linguistic creativity. *Explorations in English Language and Linguistics* 1:(1) 3–18.
- Benczes, Réka. 2013. Nem csupán nyelvi játék: az alliteráció és a rím szerepe az angol szóképzésben. In: Kugler Nóra, Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd (szerk.), *A megismerés és az értelmezés konstrukciói: Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 237–50.
- Benczes, Réka. 2012. Just a load of *hibber-gibber*? Making sense of English rhyming compounds. *Australian Journal of Linguistics* 32 (3): 299–326. (2014).
- Benczes, Réka. 2012. Why *snail mail* and not *turtle mail*? On the role of rhyme in novel creative compounds. In: Sonja Kleinke, Zoltán Kövecses, Andreas Musolff és Veronika Szelid (szerk.), *Cognition and Culture: The Role of Metaphor and Metonymy*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 45–52.
- Benczes, Réka. 2012. Cherry-merry word formation: Twin words in English. In: Éva Illés és Tamás Eitler (szerk.), *Studies in Applied Linguistics in Honour of Edit H. Kontra*. Budapest: ELTE BTK, 17–25.
- Benczes, Réka. 2012. The poetry of everyday language. In: Benczik Vera, Frank Tibor és Geiger Ildikó (szerk.), *Tanulmányok Bollobás Enikő 60. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet, 177–84.

A tézisgyűjteményben felhasznált hivatkozások jegyzéke

- Abelin, Åsa. 1999. *Studies in Sound Symbolism*. Gothenburg Monographs in Linguistics 17. Göteborg: University of Göteborg. <http://www.ling.gu.se/~abelin/ny%20inlaga.pdf>; letöltve: 2016. február 18.
- Aczél, Petra. 2011. A retorikai horizont: beszédmód, szituáció, műfaj. In: Radvánszky Anikó (szerk.), *Retorika – Irodalom – Poétika*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 74–86.
- Adams, Valerie. 1973. *An Introduction to Modern English Word-formation*. London: Longman.
- Allan, Keith & Kate Burridge. 2006. *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Benczes, Réka. 2010. Setting limits on creativity in the production and use of metaphorical and metonymical compounds. In: Sascha Michel és Alexander Onysko (szerk.), *Cognitive Approaches to Word Formation*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter, 221–45.
- Benczes, Réka. 2012. Why *snail mail* and not *turtle mail*? On the role of rhyme in novel creative compounds. In: Sonja Kleinke, Zoltán Kövecses, Andreas Musolff és Veronika Szelid (szerk.), *Cognition and Culture: The Role of Metaphor and Metonymy*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 45–52.
- Benczes, Réka. 2014. Nyelvi kreativitás és motivációs tényezők a metaforikus és metonimikus összetételekben. In: Havas Ferenc, Horváth Katalin, Kugler Nóra és Vladár Zsuzsa (szerk.), *Nyelvben a világ: Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 31–9.
- Bentin, Schlomo. 1992. Phonological awareness, reading, and reading acquisition: A survey and appraisal of current knowledge. *Haskins Laboratories Status Report on Speech Research* SR-111/112: 167–80.
- Bergen, Benjamin K. 2004. The psychological reality of phonaesthemes. *Language* 80 (2): 290–311.
- Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Bolinger, Dwight L. 1950a. Rime, assonance, and morpheme analysis. *Word* 6 (2): 117–36.
- Bolinger, Dwight & D. A. Sears. 1981. *Aspects of Language*. 3rd ed. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Bredin, Hugh. 1996. Onomatopoeia as a figure and a linguistic principle. *New Literary History* 27 (3): 555–69.
- Bryant, P.E., M. MacLean, L.L. Bradley and J. Crossland. 1990. Rhyme and alliteration, phoneme detection, and learning to read. *Developmental Psychology* 26 (3): 429–38.
- Campbell, Lyle. 2005. How to show languages are related: Methods for distant genetic relationship. In: Brian D. Joseph és Richard D. Janda (szerk.), *The Handbook of Historical Linguistics*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 262–82.
- Cook, Guy. 2000. *Language Play, Language Learning*. Oxford: Oxford University Press.
- Crystal, David. 1998. *Language Play*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Davis, R. 1961. The fitness of names to drawings: A cross-cultural study in Tanganyika. *British Journal of Psychology* 52: 259–68.
- Dingemanse, Mark, Damián E. Blasi, Gary Lupyan, Morten H. Christiansen & Padraic Monaghan. 2015. Arbitrariness, iconicity and systematicity in language. *Trends in Cognitive Sciences* 19 (10): 603–15.
- Fandrych, Ingrid. 2008. Submorphemic elements in the formation of acronyms, blends and clippings. *Lexis* 2: 105–23.
- Fay, David & Anne Cutler. 1977. Malapropisms and the structure of the mental lexicon. *Linguistic Inquiry* 8 (3): 505–20.
- Fónagy, Iván. 1999. Why iconicity? In: Max Nänny és Olga Fischer (szerk.), *Form Miming Meaning: Iconicity in Language and Literature*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 3–36.
- Gries, Stefan Th. 2011. Phonological similarity in multi-word units. *Cognitive Linguistics* 22 (3): 491–510.
- Hall, Geoff. 2001. The poetics of everyday language. *CAUCE, Revista de Filología y su Didáctica* 24: 69–86.
- Hinton, Leanne, Johanna Nichols & John J. Ohala. 1994. Introduction: Sound symbolic processes. In: Leanne Hinton, Johanna Nichols és John J. Ohala (szerk.), *Sound Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–12.
- Hrushovski, Benjamin. 1980. The meaning of sound patterns in poetry: An interaction theory. *Poetics Today* 2 (1a): 39–56.
- Hughes, Geoffrey. 2000. *A History of English Words*. Malden, MA: Blackwell.
- Hutchins, Sharon S. 1998. The psychological reality, variability, and compositionality of English phonaesthemes. PhD thesis, Emory University. ProQuest Dissertations & Theses Global.
- Jakobson, Roman. 1960. Closing statement: Linguistics and poetics. In: Thomas A. Sebeok (szerk.), *Style in Language*. Cambridge, MA: MIT Press, 350–77.
- Kemmer, Suzanne. 2003. Schemas and lexical blends. In: H. Cuyckens, Th. Berg, R. Dirven és K.-U. Panther (szerk.), *Motivation in Language: Studies in Honor of Günter Radden*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 69–97.
- Kwon, Nahyun & Erich R. Round. 2015. Phonaesthemes in morphological theory. *Morphology* 25: 1–27.
- Ladányi, Mária. 2017. Alaktan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan*. Budapest: Osiris, 503–660.
- Lahti, Katherine, Rusty Barrett & Anthony K. Webster. 2014. Ideophones: Between grammar and poetry. *Pragmatics and Society* 5 (3): 335–40.
- Lass, Roger. 1984. *Phonology: An Introduction to Basic Concepts*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Lindstromberg, Seth & Frank Boers. 2008a. The mnemonic effect of noticing alliteration in lexical chunks. *Applied Linguistics* 29 (2): 200–22.
- Lucy, John A. 1996. The scope of linguistic relativity: An analysis and review of empirical research. In: John J. Gumperz és Stephen Levinson (szerk.), *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press, 37–69.
- MacNeilage, P. F. & B. L. Davis. 2000. On the origin of internal structure of word forms. *Science* 288: 527–31.
- Marchand, Hans. 1959. Phonetic symbolism in English word-formation. *Indogermanische Forschungen* 64: 146–68.
- Marchand, Hans. 1969. *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation: A Synchronic-Diachronic Approach*. 2nd, revised edition. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Maurer, D., T. Pathman & C. J. Mondloch. 2006. The shape of boubas: Sound-shape correspondences in toddlers and adults. *Developmental Science* 9: 316–22.
- Norrick, Neal R. 1993. *Conversational Joking: Humour in Everyday Talk*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Ohala, John J. 1984. An ethological perspective on common cross-language utilization of FO of voice. *Phonetica* 41: 1–16.
- Ohala, John J. 1994. The frequency code underlies the sound-symbolic use of voice pitch. In: Leanne Hinton, Johanna Nichols és John J. Ohala (szerk.), *Sound Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press, 325–47.
- Ong, Walter J. 1982/2002. *Orality and Literacy: The Technologizing of the World*. London & New York: Routledge.
- Otis, Katya & Eyal Sagi. 2008. Phonaesthemes: A corpus-based analysis. In: B. C. Love, K. McRae és V. M. Sloutsky (szerk.), *Proceedings of the 30th Annual Meeting of the Cognitive Science Society*. Austin, TX: Cognitive Science Society, 65–70.
- Ozturk, Ozge, Madeleine Krehm & Athena Vouloumanos. 2013. Sound symbolism in infancy: Evidence for sound–shape cross-modal correspondences in 4-month-olds. *Journal of Experimental Child Psychology* 114: 173–86.
- Palmer, Gary B., Jennifer Thompson, Jeffrey Parkin & Elizabeth Harmon. 2014. The ceremonial origins of language. In: Masataka Yamaguchi, Dennis Tay és Benjamin Blount (szerk.), *Approaches to Language, Culture and Cognition: The Intersection of Cognitive Linguistics and Linguistic Anthropology*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 145–77.
- Perniss, Pamela & Gabriella Vigliocco. 2014. The bridge of iconicity: From a world of experience to the experience of language. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 369: 20130300. <http://dx.doi.org/10.1098/rstb.2013.0300>
- Radden, Günter & Klaus-Uwe Panther. 2004. Introduction: Reflections on motivation. In: Günter Radden és Klaus-Uwe Panther (szerk.), *Studies in Linguistic Motivation*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter, 1–46.
- Rhodes, Richard. 1994. Aural images. In: Leanne Hinton, Johanna Nichols and John J. Ohala (szerk.), *Sound Symbolism*. Cambridge: Cambridge University Press, 276–92.
- Saussure, Ferdinand de. 1915/1959. *Course in General Linguistics*. E. Bally, A. Sechehaye és A. Riedlinger (szerk.). Ford. W. Baskin. New York: McGraw Hill.
- Schmid, Hans-Jörg. 2011. *English Morphology and Word-formation*. 2nd, revised and translated edition. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Sherzer, Joel. 1987. A discourse-centered approach to language and culture. *American Anthropologist* 89 (2): 295–309.
- Sherzer, Joel. 2002. *Speech Play and Verbal Art*. Austin, TX: University of Texas.
- Simone, Raffaele. 1995. Foreword: Under the sign of Cratylus. In: Raffaele Simone (szerk.), *Iconicity in Language*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, vii–xi.
- Székely, Zsuzsa. 2015. A motiváció kérdése a nyelvészetben. In: Kádár Edit & Szilágyi N. Sándor (szerk.), *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 11–22.
- Tolcsvai Nagy, Gábor. 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris.
- Tolcsvai Nagy, Gábor (szerk.). 2017. *Nyelvtan*. Budapest: Osiris.
- Tolcsvai Nagy, Gábor. 2017. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan*. Budapest: Osiris, 23–71.
- Ulan, R. 1978. Size-sound symbolism. In: Joseph Greenberg (szerk.), *Universals of Human Language. Volume II: Phonology*. Stanford, CA: Stanford University Press, 525–68.
- Waugh, Linda R. 1980. The poetic function in the theory of Roman Jakobson. *Poetics Today* 2 (1a): 57–82.